

1. मॉड्यूल तपशील आणि त्याची रचना

विषयाचे नाव	अर्थशास्त्र
अभ्यासक्रमाचे नाव	भारतीय आर्थिक विकास ०१ (इयत्ता ११ वी , सत्र - 1)
मोड्यूलचे नाव / शीर्षक	ग्रामीण विकास -२: कृषी विपणन - भाग २
मोड्यूल आय.डी.	keec_10602
पुर्वापेक्षित	ज्ञान व शेती संबंधित विभाग , पायाभूत सुविधा, पत आणि विपणन.
उद्दिष्टे	या धड्यात गेल्यानंतर, शिकणार्यांना खालील गोष्टी समजण्यास मदत होईल : <ul style="list-style-type: none">● विपणन● क्रेडिट सुविधा● उपक्रमकृषीविविधता,● सेंद्रिय शेती
संकेतिक शब्द	कृषी विपणन , क्रेडिट चे पर्याय , फेरबदल, सेंद्रिय शेती

2. Development Team

Role	Name	Affiliation
National MOOC Coordinator (NMC)	Prof. Amarendra P. Behera	CIET, NCERT, New Delhi
Program Coordinator	Dr. Mohd. Mamur Ali	CIET, NCERT, New Delhi
Course Coordinator (CC) / PI	Prof. Neeraja Rashmi	DESS, NCERT, New Delhi
Subject Matter Expert (SME)	Mr. Amit Mehrotra	Arwachin International School, Delhi
Review Team	Dr. Rajani Singh Dr. M U Farooque	Jesus and Mary College, University of Delhi Satyawati College (Evening), University of Delhi
Translator	Mr. Ganesh Channa	Solapur Branch of WIRC of ICAI

अनुक्रमणिका :

१. कृषी विपणन
२. कृषी विपणनाची आव्हाने
३. पर्यायी विपणन वाहिन्या
४. कृषी उपक्रमांचे विविधीकरण
५. शाश्वत विकास आणि सेंद्रिय शेती
६. निष्कर्ष

१. कृषी विपणन

कृषी विपणन हे एक महत्वाचे घटक आहे. कृषी विकास आणि एकूणच ग्रामीण विकासाचा संदर्भ. कृषी उत्पादनांची वेळोवेळी आणि मोबदल्यात विक्री केल्याने शेतकऱ्यांना शेतीच्या सर्व क्षेत्रात प्रयत्न करण्यास प्रवृत्त केले जाते. तर्कसंगत शेतकरी एकाच वेळी त्यांचे उत्पादन व विक्रीवर लक्ष ठेवतात. दुर्दैवाने भारतात कृषी विपणनास काही विशिष्ट अंतर्भूत आव्हाने आहेत. शेतकरी बऱ्याचदा त्यांच्या उत्पादनांना योग्य दर मिळविण्यात अपयशी ठरतात. शिवाय, पावसाळ्यावर अवलंबून असल्यामुळे भारतातील शेती ही अत्यंत अनिश्चित आहे. भारतातील बहुतेक शेतकरी उपजीविकेच्या पातळीवर राहतात.

कृषी विपणन म्हणजे केवळ कृषी उत्पादनांची विक्री नव्हे तर कापणीनंतर धान्य गोळा करणे, उत्पादनावर प्रक्रिया करणे, त्यांच्या गुणवत्तेनुसार ग्रेडिंग करणे, खरेदीदारांच्या पसंतीनुसार पॅकेजिंग करणे, भविष्यातील विक्रीसाठी साठा करणे आणि जेव्हा ते तयार होतील तेव्हा त्यांची विक्री योग्य किंमतीने करतात.

२. कृषी विपणनाची आव्हाने

विपणनाची आता मार्केटींगच्या पैलू सुधारण्यासाठी सुरु केलेल्या काही उपायांवर आपण चर्चा करूया. प्रथम उपाय म्हणजे व्यवस्थित व पारदर्शक मार्केटींगची परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी बाजाराचे नियमन, ज्याचा फायदा शेतकरी तसेच ग्राहकांना झाला. तथापि, ग्रामीण बाजारातील पूर्ण

क्षमता लक्षात घेण्यासाठी नियमित बाजारपेठ म्हणून ग्रामीण नियतकालिक बाजारपेठ विकसित करण्याची अजूनही आवश्यकता आहे. दुसरा घटक म्हणजे रस्ते, रेल्वे, कोठारे, गो-डाऊन, कोल्ड स्टोरेज आणि प्रोसेसिंग युनिटसारख्या भौतिक पायाभूत सुविधांची तरतूद करणे आवश्यक आहे. सध्याची पायाभूत सुविधा वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी अपुरी आहेत आणि त्या सुधारण्याची गरज आहे. सहकारी विपणन, शेतकऱ्यांच्या उत्पादनांना योग्य दर समजून घेणे, हा सरकारच्या पुढाकाराचा तिसरा पैलू आहे. गुजरात आणि देशाच्या इतर काही भागांच्या सामाजिक आणि आर्थिक भूप्रदेशमध्ये कायापालट करण्यात दूध सहकारी संस्थांचे यश हे सहकारांच्या भूमिकेची साक्ष आहे. तथापि, अलिकडच्या काळात सहकारी सदस्यांचे अपुरे कव्हरेज, विपणन आणि प्रक्रिया सहकारी यांच्यात योग्य संबंध नसणे आणि अकार्यक्षम आर्थिक व्यवस्थापनामुळे सहकारी संस्थांना मोठा धक्का बसला आहे. चौथा घटक म्हणजे (i) कृषी उत्पादनांसाठी किमान आधारभूत किंमतींचे (एमएसपी) आश्वासन (ii) भारतीय खाद्य महामंडळाने गहू आणि तांदळाच्या बफर साठ्यांची देखभाल आणि (iii) पीडीएसद्वारे धान्य आणि साखर वाटप करणे..

या साधनांचे उद्दीष्ट शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाचे रक्षण करणे आणि गरिबांना अनुदानित दराने धान्य देणे हे आहे. तथापि, सरकारी हस्तक्षेप असूनही, खाजगी व्यापार (सावकार, ग्रामीण राजकीय उच्चवर्ग, मोठे व्यापारी आणि श्रीमंत शेतकरी यांच्याद्वारे) कृषी बाजारपेठावर आधीपासून वर्चस्व आहे. विशेषतः जेव्हा कृषी उत्पादनांचा मोठा हिस्सा खासगी क्षेत्राकडून हाताळला जातो तेव्हा सरकारच्या हस्तक्षेपाची आवश्यकता निकडची आहे. तथापि, अलिकडच्या वर्षात शेतकऱ्यांना विपणन सुविधा उपलब्ध करून देण्यामध्ये लक्षणीय प्रगती झाली आहे.

3. वैकल्पिक विपणन वाहिन्या

कृषी विपणनाची उदयोन्मुख वैकल्पिक वाहिन्या मध्यम व मध्यम लोकांच्या हातून त्रस्त असलेल्या अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी आशेचा किरण आहे. शेतकऱ्यांकडून थेट विक्री ग्राहकांना अशीच एक चॅनेल आहे. पंजाब, हरियाणा आणि राजस्थान ही राज्ये 'आपणी मंडी', 'बिगबाजार' या माध्यमांद्वारे सुरु केली जात आहेत. आंध्र प्रदेश आणि तेलंगणा ही राज्ये तामिळ राज्यातील 'रीठू बाजार' (भाजीपाला आणि फळांच्या बाजारात) मार्गे लॉंच करित आहेत. नाडू हे 'उजवर सॅडिज' (शेतकरी बाजारपेठ) आणि 'हडपसर मंडी', पुणे मार्गे लॉंच करित आहेत. त्यांच्याशिवाय राष्ट्रीय

आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांद्वारे (रिलायन्स रिटेलप्रमाणे) शेतकऱ्यांशी थेट विक्री करार कृषी विपणनाचे आणखी एक पर्यायी चॅनेल आहे. खरं तर, या कंपन्या शेतकऱ्यांना पूर्व निर्धारित दराने कृषी उत्पादनांच्या इच्छित प्रमाणात लागवड करण्यासाठी आगाऊ रक्कम देत आहेत. राष्ट्रीय आणि बहुराष्ट्रीय किरकोळ विक्रीच्या वाढीसह या विपणन प्रणाली वाढू शकतात. हे केवळ शेतीच्या उत्पादनांसाठी बाजारपेठ वाढविण्यास मदत करणार नाही तर छोट्या शेतकऱ्यांच्या किंमती-जोखीम कमी करेल.

४. कृषी उपक्रमांचे विविधीकरण

सध्याच्या काळात, ग्रामीण भागातील लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. वाढलेली लोकसंख्या शेतीत सामावून घेता येणार नाही. शेतीच्या आकारात घट, अस्थिर पावसाळा, उत्पन्नातील अस्थिरता आणि निकृष्ट सिंचन सुविधांमुळे शेतकऱ्यांना उत्पन्नाचे पर्यायी स्रोत शोधण्यास भाग पाडले जाते. कृषी क्षेत्रातील कामगार दलाला शेतीमध्ये किंवा इतर बिगर शेती क्षेत्रात वैकल्पिक रोजगाराच्या संधी शोधण्याची गरज आहे. यात (i) पीक उत्पादनाचे विविधीकरण आणि (ii) उत्पादक क्रियेचे विविधीकरण

पीक उत्पादनाचे विविधीकरण म्हणजे एका विशिष्ट पिकाऐवजी विविध प्रकारच्या पिकांचे उत्पादन. याचा अर्थ एकल पीक प्रणालीपासून बहु-पिके घेण्याकडे बदल आहे, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना अधिक पर्याय आणि उत्पन्न वाढविण्यात मदत होते. उत्पादक क्रियाकलापांचे विविधीकरण म्हणजे उत्पन्न वाढविणे आणि टिकावधारक जगण्यासाठी पर्यायी स्रोतांचा शोध घेण्याच्या दृष्टिकोनातून पीक शेतीपासून उत्पादक क्रियाकलापांच्या इतर क्षेत्रात बदल करणे. शेती नसलेल्या कार्यात विविधता आणणे महत्वाचे आहे कारण यामुळे शेती क्षेत्राशी निगडित जोखीम कमी होण्यास मदत होईल, यामुळे गरिबीवर मात करण्यासाठी ग्रामीण भागातील लोकांना शाश्वत आणि फायदेशीर रोजगार आणि उच्च स्तरावरील उत्पन्न मिळू शकेल. अशाप्रकारे, ग्रामीण भागातील संबद्ध क्रियाकलाप , बिगर शेती रोजगार आणि इतर उदरनिर्वाहाच्या पर्यायांवर लक्ष देण्याची गरज आहे. बिगरशेती क्रियाकलापांमध्ये अनेक विभाग असतात. डायनॅमिक सब-सेक्टरमध्ये कृषी प्रक्रिया उद्योग, अन्न प्रक्रिया उद्योग, चामड्याचे उद्योग, पर्यटन इत्यादींचा समावेश आहे. या कामांमध्ये संभाव्यता आहे, परंतु पायाभूत सुविधा आणि इतर समर्थनांचा अभाव आहे. देखील पारंपारिक आहेत. घरी आधारित उद्योग मातीची भांडी, हस्तकला, हातमाग,

साबण उत्पादन, बाहुली-निर्माण, मशरूम लागवड आणि मधमाशा पाळण्यासाठी बऱ्याच ग्रामीण भागात, या घरगुती कामांना बचतगटाद्वारे प्रोत्साहन दिले जाते आणि घरगुती पातळीवर विविध उत्पादक उपक्रमांत महिलांच्या रोजगाराद्वारे मिळणाऱ्या उत्पन्नावर लक्ष केंद्रित केले जाते.

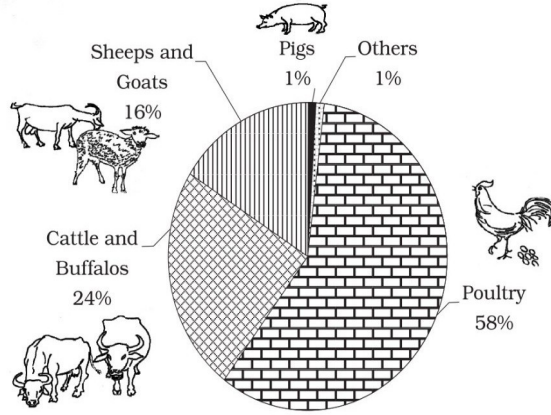
पशुसंवर्धन: भारतात, शेती करणारे लोक मिश्रित पीक-पशुधन शेती प्रणालीचा वापर करतात - गुरे, शेळ्या, पक्षी ही मोठ्या प्रमाणात प्रजाती आहेत. पशुधन उत्पादनामुळे इतर अन्न-उत्पादनाच्या कामांमध्ये व्यत्यय आणता आणि शेतकऱ्यांना उत्पन्न, अन्न सुरक्षा, वाहतूक, इंधन आणि पौष्टिकतेत वाढ होते. एकट्या पशुधन क्षेत्रात भूमिहीन मजुरांसह ७० दशलक्षाहून अधिक लघु व सीमांत शेतकऱ्यांना पर्यायी रोजीरोटीचे पर्याय उपलब्ध आहेत. पोल्ट्रीचा वाटा ५२ टक्के असून त्याखालोखाल भारतात इतरही आहेत. उंट, घोडे, पोनी आणि खेचर यासारख्या इतर प्राण्यांची संख्या कमी आहे.

गेल्या तीन दशकांत दुग्धशाळेची कामगिरी भारतामध्ये बऱ्यापैकी प्रभावी आहे. १९५१-२०१४ दरम्यान देशातील दुधाचे उत्पादन आठ पटीपेक्षा जास्त वाढले आहे. याचे श्रेय मुख्यतः १९७० मध्ये ऑपरेशन फ्लड सुरू करण्यासाठी दिले जाऊ शकते. ही एक चळवळ आहे, ज्यायोगे सर्व शेतकरी आपल्या दुधाचे उत्पादन वेगवेगळ्या ग्रेडिंगनुसार (गुणवत्तेच्या आधारावर) करू शकतात आणि त्यावर प्रक्रिया करून सहकारी संस्थांमार्फत शहरी केंद्रांवर विक्री केली जाते. अनेक राज्यांनी अनुकरण केलेले दूध सहकारी संस्थांच्या कार्यक्षम अंमलबजावणीत गुजरात राज्यात यशोगाथा आहे. अंडी, लोकर आणि उत्पादनांद्वारे इतर देखील विविधीकरणासाठी महत्त्वपूर्ण उत्पादक क्षेत्र म्हणून उदयास येत आहेत.

पशुधन बाबतीत, इतर देशांच्या तुलनेत अद्याप उत्पादकता कमी आहे. उत्पादकता वाढविण्यासाठी प्राण्यांच्या चांगल्या जातीच्या जाहिरातीद्वारे यावर मात केली जाऊ शकते. सुधारित पशुवैद्यकीय देखभाल आणि लहान आणि सीमांत शेतकरी आणि भूमिहीन मजुरांना पतपुरवठा सुविधा पशुधन उत्पादनाद्वारे टिकाऊ रोजीरोटीचे पर्याय वाढविण्यास मदत करेल.

चित्र ६.१ भारतात पोल्ट्री आणि पशुधन वितरण

Chart 6.1: Distribution of Poultry and Livestock in India, 2012

मत्स्यपालनाच्या बाबतीत सध्या देशीय स्रोतांमधून (नद्या, तलाव, नैसर्गिक जलचर, तलाव, इ.) आणि सागरी क्षेत्रातील (समुद्र व समुद्र) मत्स्य उत्पादनात वाढ होत आहे. अर्थसंकल्पीय वाटप आणि मत्स्यपालन व मत्स्यपालन क्षेत्रात नवीन तंत्रज्ञानाची ओळख, अर्थसंकल्पातील वाटप आणि नवीन तंत्रज्ञानाची ओळख यात वाढ झाली आहे. सध्या, अंतर्देशीय स्रोतांमधून मत्स्य उत्पादनात माशांच्या उत्पादनाच्यासुमारे ६४ टक्के वाढ आहे एकूण मूल्यात आणि शिल्लक ३६ टक्के सागरी क्षेत्रातून (समुद्र व महासागर) येतात. आज एकूण जीडीपीमध्ये माशांचे उत्पादन ०.८ टक्के आहे. भारतात पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश, केरळ, गुजरात, महाराष्ट्र आणि तामिळनाडू ही प्रमुख मासे उत्पादक राज्ये आहेत. मासेमारी करणाऱ्या कुटुंबांचा एक मोठा वर्ग गरीब आहे. बेरोजगारी, दरडोई कमाई, इतर क्षेत्रातील कामगारांची हालचाल नसणे आणि निरक्षरता आणि कर्जबाजारीपणा या काही प्रमुख समस्या आज मत्स्यपालनासमोर आहेत. स्त्रिया सक्रिय मासेमारीमध्ये सहभागी नसल्या तरी, निर्यात विपणन आणि अंतर्गत विपणन क्षेत्रातील ६० टक्के कामगार स्त्रिया आहेत. मार्केटिंगसाठी कार्यरत भांडवलाची गरज भागविण्यासाठी मासेमारी करणाऱ्या महिलांसाठी सहकारी आणि बचत गटांच्या माध्यमातून पत सुविधा वाढवण्याची गरज आहे. मासेमारी आणि प्रदूषण यावर नियंत्रण ठेवणे आणि त्यांचे नियंत्रण करण्याचीही गरज आहे. सातत्याने जगण्यासाठी कल्याणकारी कार्यक्रमात वाढ केली जाणे आवश्यक आहे.

फलोत्पादन: वेगवेगळ्या हवामान आणि मातीची परिस्थिती भारताला लाभली आहे. देशात फळ, भाज्या, कंद पिके, औषधी व सुगंधी वनस्पती, मसाले आणि वृक्ष लागवड पिके अशा विविध बागायती पिकांच्या वाढीस सुरुवात झाली आहे. अन्न, पोषण आणि रोजगार उपलब्ध करण्यात या पिकाची महत्त्वपूर्ण

भूमिका आहे. १९९१-२००३ दरम्यानच्या कालावधीला 'सुवर्णक्रांती' असे म्हणतात कारण या काळात फळबागांमध्ये नियोजित गुंतवणूक अत्यधिक फलदायी ठरली आणि हे क्षेत्र शाश्वत रोजीरोटीचा पर्याय म्हणून उदयास आले. आंबे, केळी, नारळ, काजू आणि बरीच मसाले अशी विविध फळे तयार करण्यात भारत जागतिक क्रमवारीत उदयास आला आहे. फ्लॉवर हार्वेस्टिंग, रोपवाटिका देखभाल, संकरित बियाणे उत्पादन आणि ऊतकसंस्कृती, फळांचा आणि फुलांचा प्रसार आणि अन्न प्रक्रिया ही ग्रामीण महिलांसाठी फायदेशीर रोजगाराच्या संधी आहेत. बागायती क्षेत्राचे शेती उत्पादनाच्या मूल्याच्या एक तृतीयांश आणि भारताच्या जीडीपीच्या सहा टक्के वाटा आहे.

फलोत्पादन एक यशस्वी उदरनिर्वाहाचा पर्याय म्हणून उदयास आला आणि त्यास महत्त्वपूर्ण प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. यासाठी वीज, कोल्ड स्टोरेज सिस्टम, मार्केटिंग लिंकेज, लघु-प्रक्रिया प्रक्रिया आणि तंत्रज्ञान सुधारणा व प्रसार यासारख्या पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक आवश्यक आहे. तथापि, बागायती उत्पादनात गुंतलेल्या शेतमजुरांच्या उत्पन्नाच्या पातळीत लक्षणीय वाढ झाली आहे. बागायती शेतीकडे वळल्यामुळे लहान आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची आर्थिक असुरक्षितता कमी झाली आहे. यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांसाठी रोजगाराचे नवीन मार्ग खुले झाले आहेत. एकूण ग्रामीण रोजगाराचे महत्त्वपूर्ण प्रमाण फळबाग व त्यासंबंधित उपक्रमांमुळे निर्माण होते.

इतर शाश्वत रोजीरोटी पर्याय

माहिती तंत्रज्ञानाने अर्थव्यवस्थेच्या बऱ्याच क्षेत्रात क्रांती घडविली आहे. एकविसाव्या शतकात टिकाऊ विकास आणि अन्न सुरक्षा मिळविण्यात आयटी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते. योग्य माहिती आणि सॉफ्टवेअर साधनांचा वापर करून अन्न असुरक्षिततेची आणि असुरक्षिततेच्या क्षेत्राचा अंदाज लावण्यास हे सरकारांना मदत करू शकेल, जेणेकरून आपत्कालीन परिस्थितीची शक्यता रोखण्यासाठी किंवा कमी करण्यासाठी कारवाई केली जाऊ शकते. उदयोन्मुख तंत्रज्ञान आणि त्यातील अनुप्रयोग, किंमती, हवामान आणि वेगवेगळ्या पिके उगवण्याकरिता मातीची परिस्थिती इत्यादी संबंधित माहिती प्रसारित करण्यासाठी आयटी क्षेत्राची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. यात ग्रामीण भागात रोजगार निर्मितीची देखील क्षमता आहे.

५. शाश्वत विकास आणि सेंद्रिय शेती

अलिकडच्या वर्षात आपल्या आरोग्यावर रासायनिक आधारित खते आणि कीटकनाशकांच्या हानिकारक प्रभावाविषयी जागरूकता वाढत आहे. शेती मोठ्या प्रमाणात रासायनिक खते आणि विषारी कीटकनाशके इत्यादींवर अवलंबून असते, जे अन्नपुरवठ्यात प्रवेश करतात, पाण्याचे स्रोत प्रवेश करतात, पशुधनांना हानी पोहचवतात, माती उध्वस्त करतात आणि नैसर्गिक पर्यावरण प्रणाली नष्ट करतात. पर्यावरणास अनुकूल आणि टिकाऊ विकासासाठी आवश्यक असणारी तंत्रज्ञान विकसित करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. सेंद्रिय शेती हे अशा पर्यावरणास अनुकूल तंत्रज्ञानाचे उदाहरण आहे. ही शेतीची एक प्रणाली आहे जी पर्यावरणीय समतोल राखते, वर्धित करते आणि पुनर्संचयित करते. यामध्ये नैसर्गिक वातावरणाला किंवा त्या ठिकाणी राहणाऱ्या व त्यामध्ये राहणाऱ्या लोकांना इजा न करता चांगले पीक उत्पादन मिळविण्याच्या तंत्राचा वापर करणे समाविष्ट आहे. जगभरातील अन्न सुरक्षा वाढविण्यासाठी सेंद्रिय पद्धतीने घेतले जाणाऱ्या अन्नाची मागणी वाढत आहे.

सेंद्रिय शेती देखील स्वस्त उत्पादन देणाऱ्या सेंद्रिय साधनांसह स्वस्त महाग शेती (जसे की एचवायव्ही बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके इ.) घेण्याची संधी उपलब्ध करून देते आणि त्याद्वारे गुंतवणूकीवर चांगला परतावा मिळतो. सेंद्रिय शेती देखील निर्यातीतून उत्पन्न मिळवते कारण सेंद्रिय पिकाची मागणी वाढत आहे. रासायनिक शेतीपेक्षा सेंद्रिय पद्धतीने पिकवलेल्या अन्नाचे पौष्टिक मूल्य जास्त असते आणि त्यामुळे आरोग्यदायी असते. हे भारतासारख्या देशासाठी देखील फायदेशीर आहे, कारण ते कामगार-केंद्रित आहेत, कारण ते अधिक कामगार शक्ती आत्मसात करू शकतात. उत्पादने कीटकनाशके मुक्त आणि पर्यावरणास शाश्वत मार्गाने उत्पादित केली जातात. सेंद्रिय शेतीसाठी, अवलंबण्यासाठी शेतकऱ्यांकडून जागरूकता आणि इच्छेची आवश्यकता आहे.

नवीन तंत्रज्ञान. आधुनिक कृषी शेतीच्या तुलनेत सेंद्रिय शेतीतून उत्पन्न खूपच कमी असल्याचे निदर्शनास आले आहे. म्हणूनच, लहान आणि सीमांत शेतकरी हा दत्तक घेण्याच्या स्थितीत नसतील. विपणन ही आणखी एक समस्या आहे ज्याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे, कारण सेंद्रिय उत्पादनांचे प्रमाण कमी असते.

६. निष्कर्ष

अशा प्रकारे दुग्धशाळे, कुक्कुटपालना, मत्स्यपालन, फलोत्पादन, कॉटेज उद्योग यासारख्या संबद्ध कार्यात विविधता आणण्याच्या संधी उपलब्ध करून ग्रामीण भाग अधिक समृद्ध करण्याची गरज आहे. ग्रामीण उत्पादन केंद्रांना शहरी बाजारासह चांगल्या दुवा सुविधा पुरविल्या पाहिजेत. या उपक्रमांची संपूर्ण क्षमता समजण्यासाठी पायाभूत सुविधा आणि पत सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जाऊ शकतात. सेंद्रिय शेती ही काळाची गरज आहे, म्हणून शेतकरी हा अवलंब करण्यास प्रोत्साहित करण्याची गरज आहे. शेतकरी आणि सरकार यांच्यात संवाद वाढवण्याचीही गरज आहे.